

V. ČÁST
EXKURZY

31. SÍDELNÍ FORMY MLADŠÍHO STŘEDOVĚKU VE STŘEDNÍ EVROPĚ⁸³

V předchozích kapitolách bylo ponecháno stranou studium formální podoby sídel a jejich proměn. Otázkou je, proč je toto téma vlastně zajímavé a proč mu kdysi byla věnována taková pozornost.

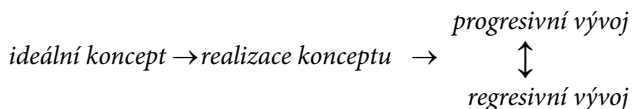
Náš zájem nebude komplexní, ale soustředí se na vybrané problémy, které souvisí se sídelní formou zaniklého Kří. Tematizováno bude téma velkých pravidelných tvarů, které spojujeme až s mladším středověkem. V regionálním měřítku především příklady ze střední Evropy, popř. z její východní části.

Hlavním poznatkem této kapitoly je, že pro poznání historických souvislostí není důležitý typ sídelní formy, ale její kvalita.

31.1. Úvod

Na počátku každého sídla zpravidla stála určitá (1.) ideální představa. Mnohost sídelních forem, kterou dokládají novověké plány, je důsledkem:

- (2.) rozdílné realizace ideálního konceptu, jehož důsledné uplatnění bylo limitováno především (i) starší sídelní tradicí, (ii) přírodním prostředím a (iii) sociálně-právními souvislostmi
- (3.) sídelního vývoje a proměnlivých sociálně-právních, hospodářských a přírodních podmínek

84 Význam studia sídelních forem dále spočívá v jejich komparačních možnostech, a to ve srovnání na různých úrovních, od jednotlivých sídel až po větší regiony. Podoba sídla je určována jeho jednotlivými částmi, kterými jsou vlastní sídliště a jeho plůžina. Obě tyto části lze sice po formální stránce posuzovat odděleně, ovšem skutečný smysl má teprve studium celku, který vytváří.

K tomuto v zásadě jednoduchému pojetí sídelních forem vedla neobyčejně komplikovaná cesta (*Born 1970; Týž 1977*).⁸⁵

V geografii i archeologii se dodnes uplatňuje spíše statické pojetí sídelních forem, jak je ztělesňují klasifikace, v nichž se nediferencovaně slučují a prolínají všechny tři výše uvedené základní aspekty, které určují podobu sídla – (1) ideální koncept, (2) způsob a okolnosti (a limity) jeho realizace, (3) další sídelní vývoj.

V tomto pohledu se mimo soustavný zájem ocitají ta témata, která jsou zpravidla nejvíce zajímavá. Vždyť právě způsob provedení určitého ideálního konceptu a další vývoj sídelní formy nesou výpověď nejen o adaptačním a inovačním chování tehdejších lidí, o jejich odpovědi na proměnlivé sídelní podmínky a o řešení konkrétních situací, ale také o historických souvislostech. Z tohoto pohledu proto není důležitý samotný typ sídelní formy, ale spíše způsob jeho provedení a další sídelní vývoj.

31.2. Statické pojetí sídelních forem a jejich klasifikace

Pojetí sídelních forem určuje interpretační směřování, formulaci hypotéz a kladené otázky, se kterými je přistupováno k jednotlivým studovaným sídlům.

85 Z geografického pohledu lze stabilizaci vesnických půdorysů chápat také jako uplatnění „nových“ sídelních konceptů v různých podmínkách. V ideálních případech byly výsledkem pravidelné sídelní formy – normové půdorysy. Pokud byla respektována starší sídelní situace, mohly vznikat i nepravidelné dispozice. Ty mohou být i vývojovým stadiem normových forem. Samotná prostorová návaznost a kontinuita sídelních aktivit, vycházející zpravidla z konkrétních topografických daností, nemá zásadní interpretační význam, ačkoliv se na ni tak často soustřeďuje zájem archeologů (např. *Gringmuth-Dallmer 1983; Müller 2002; Nováček – Vařeka 1997*, zvl. 431–433; srv. kriticky *Klápště 1999*, 328–329).

Statické pojetí se v geografii rozšířilo především díky pracím A. Meitzena ve 2. pol. 19. století. Na základě novodobých map a plánů byly sledovány jednotlivé regiony a vypracovaná klasifikační schemata odrážela různým způsobem novodobou škálu sídelních forem (srv. přehledně Ebert 1936; Kötzschke 1953; Schröder – Schwarz 1969; Born 1977; Uhlig – Lienau 1972; Blaschke 1998a; týž 1998b; Česko – Sperling 1982, zde další lit.).

Představa o relativní stálosti půdorysného uspořádání dovolila srovnávat vzdálené regiony. Závěry byly vyvozovány z pouhé formální podoby studovaných sídel. Předpoklad o dlouhodobé stabilitě pak umožnil specifické a obvykle zavádějící interpretace o etnické a především časové specifičnosti. Toto poměrně jednoduché formálně-statické pojetí sice bylo geografie následující generace opouštěno, ještě dlouho však v různé podobě přežívalo, zvláště v příbuzných oborech.

Geografické studium od 20. let 20. stol. prohlubovalo studium (i) neformálních prvků sídelních forem jako majetkové rozdělení (sociální strukturu), zemědělské systémy, přírodní podmínky (reliéf a půdní poměry), a (ii) jejich skutečných proměn (historicko-genetická analýza).

Zatímco v prvním případě se ukázalo, že jednotlivé části plužiny a sídliště jsou často výsledkem odlišných procesů, které v různých částech probíhají jinak a s jinou intenzitou, a proto nelze ani sídliště ani plužinu posuzovat jako kompaktní celky, tak ve druhém případě se stále častěji na konkrétních případech prokazovalo, že k novověkým sídelním formám vedlo mnoho rozmanitých cest a že novodobé plány a mapy ukazují podobu pouze v jediném časově omezeném úseku (souhrnně např. Uhlig – Lienau 1972; Nitz 1973; Born 1974; týž 1977, zvl. 19–23; Born 1980; Krenzlin 1983; Lienau 1995, 27–64, 157–176).

31.2.1. Metodický problém sídelně-geografického přístupu

Základní interpretační problémy geografických studií vychází z povahy jejich pramenů, které o starší situaci vypovídají pouze nepřímou – geografové nepracují se skutečnou středověkou podobou sídel, ta je přístupná pouze archeologickému výzkumu a v menší míře je uchována také svědectvím povrchových tvarů.

Váha výpovědi novodobých plánů byla překvapivě přeceňována i poté, co řada regionálních studií a především archeologické výzkumy začaly dokládat konkrétní komplikované cesty v utváření podoby sídel a pluzin. Retrogresivní formální přístupy totiž nadále argumentovaly korelací mezi rozšířením určitých sídelních forem a počátky osídlení – popř. upozorňovaly na shodu s výsledky toponomastických analýz, které se však potýkají s identickým problémem (srv. nověji Zschieschang 2003 – zde další lit.) – a tím stále potvrzovaly údajnou časovou specifičnost některých sídelních typů (pro české souvislosti důležité zvl. Göttin-

gen – W. Czajka 1964; R. Krüger 1967, zvl. 171ff.; H.–J. Nitz 1994; týž 1998).⁸⁶

Z dnešního pohledu se sídelně-geografické studium v 50.–60. letech myšlenkově rozpoltilo (srv. Warden-ga 2006). Část geografů pokračovala ve starších tradicích a snažila se sledovat sídelní vývoj pomocí retrogresivního přístupu, jiní upozorňovali na možnost nepřímých korelací (zvl. M. Born, A. Krenzlin).⁸⁷

Výpověď novověkých pramenů je pro starší období selektivní, nejistá a především jí chybí konkrétnost. Selektivní proto, že se mimo naše poznání nutně dostává podstatná část sídel, které náležely k malým nebo nepravidelným půdorysným formám. Podobu těchto sídel, jak ji vidíme na novověkých plánech, totiž nebylo možno přenášet ani teoreticky do starších období.

Z toho důvodu se zájem geografie soustředil na typické a pravidelné sídelní formy, které plošně vystupují v jednotlivých evropských regionech. Nejistotu jejich výpovědi není třeba zdůrazňovat, stejně jako ztrátu konkrétního obsahu.

Novodobý plán může indikovat primární podobu sídla, ale jistotu nikdy neposkytuje. Navíc chybí informace o řadě podstatných prvků, které také charakterizují sídlo – podoba dvora, konkrétní rozvržení zastavby, skutečné využití parcel, návaznost na plužinu atd. Bez těchto „kvalitativních“ informací představa o skutečném sídle jako živém celku uniká.

To je také jedním z důvodů, proč se ve velké části Evropy toto „abstraktní a retrogresivní“ studium sídelních forem neprosadilo a proč se bez jeho poznatků bylo možno obejít (srv. Uhlig – Lienau 1972; týž 1978; Schwarz – Schröder 1969; Fehn – Brandt – De-necka – Irsigler Hrsg. 1988).

86 Pouze pro úplnost lze dodat, že velkou váhu přiznávala nepřímým korelacím i valná většina historicko-geografických studií, které se týkaly českého prostředí (příklady uvádí souhrnně Žemlička 1997; týž 2002; Klápště – Žemlička 1979; sídelně-geografické studie především Sperling 1982).

87 Příkladem lze uvést diskusi o původu tzv. lesních lánových vesnic. Tato sídelní forma je často lemována oblastmi formálně příbuzných forem, a to od pouhých variant, jako jsou krátké lesní lánové vsi, až po vzdáleněji příbuzné formy jako návesní vsi s délkovou pluzinou (srv. Krüger 1967, zvl. 123ff., Beilagen 1–2). Oblasti novověkého rozšíření jednotlivých typů a jejich variant se kryje s oblastmi rozdílných počátků středověkého osídlení.

To řadu geografů vedlo k ideji genetického vývoje lesních lánových vsí jako posledního článku různě rozvítené a komplikované řady (starší studie zvl.: Leiboldt 1927; týž 1936; Ebbert 1936; Klaar 1942; Czajka 1938; mladší Krüger 1967; Schröder – Schwarz 1969, 25; Nitz 1976, 254–257; Born 1977, zvl. 190; Blaschke 1998a; týž 1998b). V kontrastu k tomuto pojetí stála alternativa vyžadující podrobnější analýzu než pouze formální.

Tento mnohem náročnější přístup zpravidla dokládá možnost nepřímé korelace (1) dané přírodními podmínkami, pro které jsou optimální jiné zemědělské systémy, takže určité sídelní formy mohou být výsledkem delší adaptace určitého původně jednotného konceptu (zvl. Krenzlin 1952; táž 1959); a (2) na starší sídelní tradici, která limitovala možnost uplatnění nových sídelních konceptů (zvl. Born 1970; týž 1977). Klíč k problému ovšem leží mimo poznávací možnosti geografie a jejich novověkých pramenů.

31.3. Alternativy v pojetí sídelních forem

Problémy statického pojetí a s ním svázaných tradičních klasifikací výrazněji vystoupily v 60. letech 20. století. Ukázalo se, že některé dosavadní tradičně chápáné typy sídelních forem jsou jen různým provedení téhož sídelního konceptu (tj. realizace shodných principů pouze za odlišných okolností) nebo vývojovým stadiem stejné primární formy. Postupně zmizela i hranice mezi zdánlivě tak protichůdnými formami, jako jsou nepravidelné a pravidelné dispozice (Born 1970; souhrnně Born 1977).⁸⁸ Typy sídelních forem ztratily časovou specifičnost (chronologickou informaci) a přestaly být vnímány jako doklad různých sídelních konceptů. Na druhou stranu vzrostla jejich výpověď o odlišných sídelních tradicích, sociálně-ekonomickém vývoji a přírodních podmínkách jednotlivých regionů, popř. o různé míře adaptačních procesů.

V 60.–70. letech se studium soustředilo do dvou oblastí. Jednak byla vypracována přísně logická a čistě popisná klasifikace bez nároků na širší interpretační

⁸⁸ Úskalí spojené s interpretací formální podoby sídel plně vystoupily při vydání prvních a dosud také jediných detailněji zpracovaných komparačních map rozšíření sídelních typů pro širší střední Evropu (Schroder – Schwarz 1969). Např. mapě G. Schwarzové nelze dodnes vytknout chybu v obsahu, neboť skutečně přijatelným způsobem znázorňuje rozšíření tradičních sídelních typů. Problémy působí až značně limitované interpretační možnosti.

Např. kontrastní dualitu střední Evropy v rozvržení pravidelných a nepravidelných sídelních forem nelze přímočaře vysvětlit jen jako důsledek původní regionální rozdílnosti v míře plánovitosti. V úvahu je třeba vzít rozdílné podmínky pro stabilitu různých sídelních forem – tedy odolnost proti rozpadu půdorysné osnovy a proti dalšímu vývoji, která byla určována nejen zemědělským systémem a přírodními podmínkami, ale i sociálními a právními poměry a jejich kolísáním. Sídelně-geografické studie 50. a 60. let 20. století doložily, že pravidelné půdorysy mladšího středověku se v určitých oblastech rozvíjely do nepravidelných skupinových půdorysů nebo naopak samot, zatímco jinde nebyly vystaveny změnám (např. Krenzlín 1952; Born 1961; Hildebrandt 1968; též Born 1970; souhrnně týž 1974; týž 1977). Podobně se z klasifikačních schémat vytrácely pozdější vývojové formy všech těch pravidelných půdorysů, které neumožňují růst beze změn své struktury, a naopak v nich dominují stabilnější formy. Např. vesnice s protáhlou návší svoji strukturu obvykle nemění ani při růstu ani při regresi, vesnice se čtvercovou návší se růstem často dostává do neklasifikovatelných dvojitých forem nebo skupinových půdorysů.

Výskyt pravidelných sídelních forem v mladším středověku bude podrepresentován právě ve dříve osídlených a úrodných oblastech. Zde se často vlivem růstu a spontánního dělení vytvářely typické plošné a skupinové půdorysy, nebo se vlivem opačně působících procesů mohly utvářet obtížně klasifikované půdorysy malých sídel. Reálně bylo kolísání mezi oběma procesy, které znásobovalo půdorysnou dezintegraci. Formální sídelně-geografické mapy proto mohou ukázat pravidelné formy pocházející z mladšího středověku především v oblastech, kde vzhledem k určitým specifickým podmínkám mohly přetrvat do novověku (např. Born 1970). K tomu pak přistoupilo poznání, že určitý ideální sídelní koncept mohl být proveden v různých plánovitých variantách, z nichž některé nemusely být důsledné, zvl. pokud byly limitovány starší sídelní situací. **Výsledkem plánovitého záměru tak mohl být nepravidelný půdorys.**

možnosti (Uhlig – Lienau 1972, zde i přehled ostatních klasifikací) a současně byl dále studován vývoj konkrétních sídel v různých regionech a geneze forem. Srovnání jednotlivých regionálních výsledků vytvořilo podmínky pro ideu tzv. genetické klasifikace – genetické pojetí (srv. Uhlig – Lienau 1972, 44–45), která se v rozmanitých a často protichůdných pojetích formovala především u žáků W. Czajky (srv. Czajka 1964; Krüger 1967; Flidner 1969; vzdáleněji Nitz 1962; týž 1976; týž 1980) a kolem M. Borna (1977, 83–195; srv. Nitz 1980, 36–37). V Bornově případě se již dá hovořit o dynamickém, nikoliv jen o genetickém pojetí (tento termín byl spíše poplatný době, než aby vystihl podstatu Bornova přístupu).

Slabinou pohledů, které vycházely z konceptu W. Czajky (popř. ze starších – např. A. Klaar, J. Leipoldt), byl důraz kladený na hledání vývojové řady ideálního konceptu sídelních forem. Formální srovnání pomíjelo vývoj, kontext a proměny konkrétních sídel, stejně jako ignorovalo různá adaptační řešení podmíněná přírodními podmínkami. Přínosem byla rezignace na statickou klasifikaci, rozpoznání jejich omezených poznávacích možností a jednotné pojetí formy sídla a pluziny (zvl. Krüger 1967).

M. Born (1977) se vyhnul myšlence postupného vzniku jednotlivých půdorysných forem, a tím také jejich chronologické výpovědi. Místo toho navrhl rozlišit (i) různá provedení určitého ideálního sídelního konceptu (tzv. tvary) a (ii) vlastní vývoj sídelní formy konkrétního sídla (tzv. stadia).

Podstatu svého konceptu M. Born nevyjádřil přímo, ale v návrhu genetické klasifikace sídelních forem. Obtíže může působit jak Bornovo setrvání na tradičních typech sídelních forem, tak na retrogresivním přístupu. M. Born se totiž odchýlil od svých teoretických a velmi kritických představ (Born 1977, 27–97) a v souladu s ostatními soudobými geografy hodnotil sekundární sídelní formy zachycené na novodobých plánech jako primární středověké (Born 1977, 98ff.). Snad právě tyto dva protikladné aspekty Bornovy syntetické studie vedly k jejímu nepochopení a omezenému využití (např. Nitz 1980, 35–36; Gringmuth-Dallmer 2003, 273).

31.4. Dynamické pojetí sídelních forem

31.4.1. Ideální sídelní koncepty

Písemné prameny mladšího středověku a raného novověku ukazují poměrně omezené spektrum ideálních sídelních konceptů (např. Kuhn 1973). Základním rozlišovacím kriteriem pro uspořádání pluziny byl požadavek buď na majetkově scelenou, nebo naopak majetkově promíšenou držbu.

V prvním případě mohly být parcely uspořádány jak do různě pravidelných velkých bloků, tak do širokých pásů. Ve druhém případě se pluzina skládala z úzkých pásových parcel nebo byla fragmentarizována do malých bloků. Různě řešeným pluzinám pak odpovídalo široké spektrum půdorysných osnov. Konkrétní podmínky vedly k rozmanitě důslednému uplatnění ideálních konceptů a k různé míře pravidelnosti. Míru fragmentarizace pak určil především další sídelní vývoj. Výsledkem se stala mnohost novověkých sídelních forem.

31.4.2. Vznik primárních sídelních forem (srv. Born 1977, 83–89)⁸⁹

Způsoby vzniku primárních sídelních forem vyjadřují Bornovy tvarové řady, ve kterých se odráží různá provedení téhož sídelního konceptu.

- a) *iniciální forma* – sídelní koncept je realizován jen na části nebo na více nespojitých částí sídliště a pluziny; vzniká jen slabý kontrast mezi plánovitě a spontánně parcelovanými plochami
- b) *základní forma* – sídelní koncept se uplatňuje na celém sídlišti a na všech přičleněných zemědělských plochách (v pluzině); parcelace respektuje přírodní podmínky, je přizpůsobena terénnímu reliéfu a půdám, a proto není zcela pravidelná a geometricky přesná; vnější hranice katastru se také řídí přírodními podmínkami
- c) *vysoká forma* – ideální koncept je pečlivě a přesně dodržován; parcelace je geometricky přesná, symetrická a rovnoměrná bez ohledu na přírodní podmínky; hranice katastru jsou uměle vymezeny
- d) *doplňková forma* – reálné provedení se od ideálního konceptu odchyluje, neboť obsahuje i prvky jiných koncepcí; parcelace už není pravidelná, na řadu prvků je rezignováno; jen některé prvky ideálního konceptu jsou realizovány
- e) *omezená forma* – charakteristický je protiklad mezi použitým konceptem a velikostí sídla; forma neodpovídá velikosti sídla; specifické rysy lze sledovat na celém sídlišti i pluzině

Pro vlastní vystižení dalšího vývoje sídelní formy byla M. Bornem (1977, 89–92) navržena specifická klasifi-

⁸⁹ Bornovy formy v rámci tvarové řady lze chápat dvěma způsoby. Jednak jako možné vývojové stupně určitého sídla, a zároveň jako původní varianty v provedení určitého ideálního sídelního konceptu (srv. Nitz 1980, 36). Samotný Bornův text je v tomto ohledu nejednoznačný. Iniciální formu lze lehce zaměnit s počátečním stavem sídla, omezená forma může být vývojovým stupněm v rámci regresivních sídelních pochodů a základní forma adaptací vysoké formy na přírodní podmínky. Z dalšího kontextu však lze vyvodit, že tvarovou řadu je nutno chápat především jako popisné schéma, které umožňuje lepší pochopení sídel s obdobnými půdorysy, a jen okrajově také jako upozornění na možné proměny sídelní formy v rámci jediného typu.

kace rozlišující vývojová stadia. Právě striktní rozlišení (a) různých provedení těže sídelní koncepce od (b) pozdějšího vývoje sídelní formy lze považovat za podstatu Bornova pojetí, neboť tento princip se v této podobě u jiných sídelních geografů neopakuje. Přitom právě tímto způsobem byla poprvé systematicky konceptualizována řada vážných sídelně-historických problémů:

- (i) v konkrétní sídelní formě se projevují oba faktory – počáteční záměr a pozdější vývoj. Oba faktory nelze ze sledování čistě formálních prvků rozlišit. Každou sídelní formu lze proto chápat oběma způsoby a zařadit v rámci obou klasifikací (tj. v rámci tzv. tvarové řady i tzv. stadií, srv. níže).
- (ii) návaznost určité sídelní formy na předcházející osídlení; Bornovy tvarové řady lze uplatnit nejen pro posouzení nově vznikajícího sídla, ale i při strukturální přeměně sídla staršího

31.4.3. Stadia sídelních forem a sekundární sídelní formy

Stadia primárních sídelních forem postihují rozdíly, ke kterým vede jejich vývoj. M. Born (1977, 89–92) se systematicky zabýval pouze těmi formami, které jsou výsledkem progresivních sídelních procesů, nikoliv regresivních.⁹⁰ Pokud se nebudeme držet Bornova striktního rozlišení stadií v rámci jediného konvenčního typu, lze jeho model doplnit také o redukovaná stadia sídelních forem. Z toho důvodu rezignujeme na odlišení stadia primární sídelní formy od forem sekundárních, ale každý vývoj primární formy chápeme jako formu sekundární.

Ilustrativní schémata, které jsou obsaženy v Bornově studii (Born 1977, Abb. 22–23, 41), jsou nevystižná, neboť způsob jejich provedení byl limitován soudobými technickými možnostmi sazby (srv. Nitz 1980, 36). Ilustrace mohou lehce vést k domněnce, že každý sídelní typ je klasifikovatelný pěti ideálními formami tvarové řady a třemi ideálními formami stadiové sekvence. Ve skutečnosti si je třeba představit formy v rámci tvarové řady a pro každou z těchto forem ještě speciální stadiovou sekvenci. Tj. každá forma tvarové řady může mít vlastní stadiovou sekvenci.⁹¹

⁹⁰ Vývojová stadia byla totiž Bornem konceptualizována pouze pro ty změny sídelní formy, které splňovaly dvě následující podmínky: (1) nejsou pouhým důsledkem kvantitativní proměny, (2) neznamenají tak výrazný přelom, aby bylo možno hovořit o odlišné sídelní formě. Posuny parcelních hranic, jejich zmožnění nebo řidnutí, sice znamenají proměnu sídla, nikoliv proměnu jeho struktury, tedy typu sídelní formy. Z toho důvodu Martin Born vyčlenil vývojová stadia, která postihují pouze růst primární formy, nikoliv její redukci. Je to vysvětlitelné právě tím, že během regresivních sídelních pochodů jsou buď zachovávány základní rysy sídelních forem, nebo se už vytváří přímo nový primární sídelní typ (např. z ulicové vesnice řadová, nebo samota atd.).

⁹¹ **stadium dělení** – struktura sídelní formy ještě není změněna; základní parcelační vzorec ještě není dotčen; parcely

31.4.4. Význam dynamického pojetí

Bornova klasifikace vede k adekvátnímu pojetí sídel a jejich půdorysů, neboť umožňuje rozvíjet systematickou a kontrolovatelnou představu o sídelních procesech a dispozičních proměnách. Doklady konkrétního vývoje přirozeně zůstávají vyhrazeny rozborům novodobých pramenů a pro starší období již jen archeologickému výzkumu.

Tab. 31.01. Přehled.

	Sekundární sídelní forma	Primární sídelní forma	Sekundární sídelní forma
Sídlní formy – statické pojetí nerozlišuje koncept, počáteční formu a podobu, která je důsledkem delšího vývoje.	–	A. Ideální koncept	–
	Stadia regresivního vývoje	B. Tvarová řada sídelních forem (= realizace konceptu)	Stadia progresivního vývoje
		1. Iniciální	
		2. Základní	
		3. Vysoká	
		4. Doplnková	
5. Omezená			
Sídlní formy – dynamické pojetí je rozlišuje.			

Díky Bornově genetické klasifikaci lze znovu konceptualizovat interpretaci pravidelných a nepravidelných tvarů. Rozhodně neplatí ztotožnění: pravidelný = plánovitý, nepravidelný = spontánní. I nepravidelné tvary mohou být výsledkem plánovitých sídelních záměrů a právě jejich další vývoj lze řadit mezi charakteristické znaky řady oblastí střední Evropy. Pravidelné tvary totiž představují výsledek specifické situace, kdy:

- 1) ideální sídelní koncept nebyl nijak limitován a nenavázal se výraznějším způsobem na starší situaci, takže jeho výsledkem je tzv. základní nebo vysoká sídelní forma
- 2) sídelní forma náleží do skupiny, která umožňuje aditivní růst a regresivní vývoj bez změn struktury půdorysu (neuzavřené lineární půdorysy)
- 3) podmínky určující nároky kladené na provoz sídla se výrazněji neměnily
- 4) společenské faktory bránily mobilitě půdy a dělení usedlostí

Plánovité koncepce nebývaly plně a důsledně uplatněny, zvláště pokud byly limitovány starší sídel-

jsou děleny příčně a podélně; mění se velikost i hustota usedlostí a jejich parcel; je rozrušeno pravidelné a rovnoměrné sociální a majetkové uspořádání; roste majetková a sociální heterogenita

stadium rozpadu – původní struktura sídelní formy se udržuje jen v některých částech areálu; základní znaky jsou ale uchovány

konečné stadium – původní sídelní forma už není zachována ani není rozpoznatelná, ale zároveň nelze novou sídelní formu klasifikovat jako nějaký jiný typ

ní tradicí nebo přírodními, zvl. topografickými, podmínkami. Vznikaly tak iniciální, omezené nebo doplňkové sídelní formy, které zvláště v úrodných oblastech střídavě procházely obdobími regrese a růstu. Vliv těchto změn stoupal s uzavřeností plánovitých půdorysů. Lze předpokládat, že výsledkem těchto plánovitých založení a jejich dalšího vývoje budou sídla jen těžce zařaditelná do tradičního klasifikačního schématu základních sídelních forem, např. valná část novodobých půdorysů českých vesnic.

Formálně se pravidelné a nepravidelné formy sice značně liší, nemusí se však lišit stářím, a již vůbec nelze nepravidelné sídelní formy vyřadit z plánovitých sídelních záměrů. Také nepřekvapuje, že pravidelné sídelní formy, se kterými se nejčastěji setkáváme, se řadí mezi lineární formy, které leží v oblastech méně úrodných, často bez předcházejícího osídlení, kde lze v novověku zároveň doložit specifické sociálně-právní poměry limitující mobilitu půdy a dělení usedlostí.

31.4.5. Problematika regresivního a progresivního sídelního vývoje

Je třeba odlišit celkovou charakteristiku vývoje určitého sídla od detailního vývoje jeho jednotlivých částí (kap. 6). Pokud bylo v předchozích kapitolách hovořeno o regresivním nebo progresivním vývoji, byly tím myšleny idealizované situace.

Přirozená diverzita mezi jednotlivými usedlostmi vedla k jejich rozdílnému osudu. Z toho důvodu mohly i v rámci téhož sídla probíhat současně jak regresivní, tak progresivní procesy. Tj. některé části sídla a některé usedlosti se mohly fragmentarizovat a jejich počet narůstat, část půdorysné osnovy se mohl zahušťovat, zatímco jiné části mohly řádnout a usedlosti být opouštěny. Tento komplikovaný stav můžeme se zvýšenou pravděpodobností očekávat u velkých sídelních forem s desítkami usedlostí.

31.4.6. Archeologie a geografie – odlišný přístup k podobě stabilizovaných sídelních forem

Při interpretaci archeologických situací se někdy směšují dva rozdílné jevy, a to:

- (1) komplikované počátky sídelních forem. Ty zpravidla vycházely (i) z rozporu mezi záměrem a skutečným dlouhodobým hospodářským potenciálem, a (ii) z omezených počátečních možností.

- (a) **Krátkodobé provizorium** související s komplikovaným počátkem sídelních aktivit. Prvotní zástavba mohla mít improvizovaný charakter, nemusela respektovat parcelaci, ačkoliv ta již mohla být určena.

Archeologické odkryvy v areálech žijících sídel budou dokládat zvýšenou měrou právě tyto krátkodobé aktivity mimo pozdější dvorové parcely. Na kontinuálně využívaných plochách totiž pozůstatky starších situací mohly téměř zmizet vlivem pozdějších sídelních aktivit a mohutnější novověké zástavby. Z toho důvodu budou pozůstatky aktivit nerespektující parcelní hranice nadreprezentovány.

- (b) **Dlouhodobě komplikovaná realizace** sídelního záměru, který se nedařilo naplnit podle původního očekávání. Stávající parcely byla dodržována, ale sídelní aktivity se omezily jen na určité spojitě nebo izolované části.

- (2) změny sídelní formy způsobené rozdílnými sociálně-ekonomickými souvislostmi a nároky, které na ni byly kladené

Archeologie zachycuje skutečné sídelní aktivity, nikoliv ideální parcelaci. Sleduje proto oba dva jevy, které ji vzhledem k torzovitému pohledu a dlouhé chronologii často splývají pod tzv. nultou etapou (Klápště 2005, 220). Sídelní geografie uvažuje především v rámci ideální parcelace (rozdíl parcelace a skutečné zástavby srv. tab. 10–11).⁹²

O souvislosti sídelních forem a sociálně-ekonomických nároků není sporu, stejně jako o změnách sledovaných pro 14.–16. století archeologií, pro mladší období spíše sídelní geografii. Jestliže se podoba sídel měnila po celé předindustriální období, lze je předpokládat již pro období prvních stabilizovaných sídel (Klápště 2005, 404).

Právě tehdy se velice rychle měnil sociálně-ekonomický kontext podmiňující sídelní formy (Klápště 2005, 401–406). Vzhledem k limitům archeologické chronologie a fragmentárnímu zachování pozůstatků odrážejících počátky každého sídla, roste úloha studia sídelní struktury. Ta by totiž měla odrážet stejné

92 Pro geografické studium je podstatná parcelace, nikoliv podoba a rozvržení zástavby v rámci dvorů. Je třeba rozlišovat způsob uplatnění parcelace od vlastního osazení a zástavby jednotlivých dvorových parcel. Rozvržení sídelních aktivit se totiž nemusí kryt s parcelací sídla.

Postupné osazování a neúplné využití dvorových parcel lze předpokládat u všech sídelních forem v rámci tvarové řady. Archeologické doklady nepřinášejí jednoznačnou výpověď o sídelní formě, pokud neukazují původní parcelaci a její proměny. Sídelní aktivity omezené z počátku jen na některé části sídliště nelze ještě považovat za důkaz iniciální formy, neboť podobné počátky mohly charakterizovat všechny ostatní formy (základní, omezenou atd.). Stejně tak o změně sídelní formy nesevědí ani kolísání a posuny sídelních aktivit, neboť principy původní parcelace mohly být i přes to dlouhodobě zachovány. Příkladem lze uvést geografické případy, které dokládají stejnou distribuci zástavby u různých sídelních forem (tab. 10–11).

procesy. Uvedme alespoň dva starší a dobře známé příklady.

Na území dnešního Berlína byly odkryty pozůstatky sídel z počáteční fáze sídelního postupu, které měly během následující generace zaniknout. Teprve pak se vytvořila sídelní síť a v hlavních rysech snad také sídelní formy, které přetrvaly až do novověku (v. Müller 1975; týž 1991). Tím se potvrdily předpoklady některých sídelních geografů, že typické velké sídelní formy, stejně jako sídelní struktura, dokládané od raného novověku nemusí souviset s prvními doklady účasti „německých kolonistů“ v oblasti východně od Labe, ale až s následujícími generacemi (Krenzlin 1952; táž 1956; Hardt 2005, 18). V téže době nabídl v Čechách do jisté míry podobné úvahy také výzkum osídlení Černokostecka, přestože se jeho závěry opíraly o komplikovanější situace a širší datační intervaly (Klápště 1978, zvl. 457–458, 462–467; Klápště – Smetánka 1998).

V obou případech se jednalo o proměny již stabilizovaných sídel a jejich sídelní sítě, která se odehrála v období relativně blízkém jejich počátkům ve 13. – 13./14. století. Důvody lze hledat v zásadně odlišném sociálně-ekonomickém kontextu, do kterého spadaly počátky těchto sídel, a mezi následujícími desetiletími (kap. 40; 41). Kvalitativně se jednalo o ty samé proměny, které budou doprovázet sídelní vývoj až do konce raného novověku.

Strukturální přeměny již stabilizovaných vesnických půdorysů dokládané pro širší 13. století by měly mít odraz i ve vývoji vesnických půdorysů s nepřerušovanou sídelní kontinuitou. Takovým případem mohou být situace jaké ukazuje např. Breunsdorf, kde lze stále váhat s definitivním soudem, zda stojíme před komplikovanými počátky nebo zásadní proměnou sídelní formy.

Blízké a výstižné příklady komplikovaných sídelních počátků ukazují i další výzkumy vesnic v hnědouhelných revírech, u kterých můžeme vybírat ze všech dvou, popř. tří, možností a jejichž interpretace se po kompletním zveřejnění jistě stane předmětem širší diskuse (vedle Breunsdorfu především Kausche, jednodušší vývoj zatím ukazuje Horno; Kenzler 2002; Spazier 2005, zvl. 261–264; táž 2002; Beran 2003; Spazier – Beran 2001; Beran 2005, zvl. 18–19; Bönisch 2005; Heber 2005; obecně srv. Klápště 2005, 217–223; Hardt 2005, 20–21; Brather 2005, 231–235; Libkovic: Nováček – Vařeka 1994; tíž, 431–433).

Do stejných interpretačních vstupil i výzkum zaniklých středověkých vesnic (srv. Pfaffenschlag – interpretace tzv. raně středověkého sídliště, Nekuda 1975; Bystřec, Belcredi 2006).⁹³ Pouze o třetí variantě, tedy o změnách sídelní

93 Počátky Pfaffenschlagu se odráží v objektech interpretovaných jako pozůstatek raně středověkého sídliště (Nekuda 1975, 13–37). Předpoklad sídelního hiátu dnes nemá opodstatnění. Tyto úvahy dříve nabízel pylový profil a hiát mezi dvěma vrstvami dokládajícími extenzivní zemědělské systémy (Rybničková – Rybniček 1975, zvl. 192–193). Ze dvou profilů se příslušný hiát ukázal jednou (CV-24-B). Profil a jeho jednotlivé vrstvy nejsou

formy způsobených dalším vývojem celého sociálně-ekonomického systému, jsme lépe informováni, neboť jejím projevem může být také změna sídelní sítě (např. v. Müller 1975; Hardt 1999; Klápště 1978; Klápště – Smetánka 1998, zvl. 235).

31.5. Formální analýza sídelních forem

Pro úplnost je zde třeba zmínit i hlavní prvky formální analýzy sídelních forem. Ta má především dorozumívací funkci, nikoliv interpretační. Z toho důvodu by formální podoba a klasifikace neměla být konečným cílem žádného výzkumu, ale jen jedním z jeho prvních kroků.

Každou sídelní formu lze posuzovat na základě vybraných znaků, a to podle účelu, který sledujeme. Zvlášť je přitom hodnocena podoba vlastního sídliště a jeho plužiny.

Poznávací význam statických klasifikací limitoval poznatek, že jednotlivé sídelní formy a jejich typy nejsou rovnocenné, a proto je nelze přímo srovnávat a dávat do společných vývojových řad. Konkrétně:

(i) sídla s malým počtem usedlostí neumožňují objektivní rozlišení pravidelných a nepravidelných forem ve stejné míře, jako sídla s vysokým počtem usedlostí. Z interpretačního hlediska má pravidelné uspořádání dvorových parcel malého sídla jiný význam, než jejich pravidelné uspořádání v rámci sídla velkého. Zatímco u malého sídla může být pravidelná forma výsledkem jak spontánního dlouhodobého vývoje, tak plánované akce, u velkého sídla ji lze považovat pouze za odraz původního jednotného a plánovaného záměru. Podobně lze hledět i na diferenciaci mezi sídly různých velikostí. U malých sídel není rozdíl ve tvaru tak podstatný, jako rozdíl tvaru mezi sídly velkými.

(ii) jednotlivé sídelní formy a jejich typy mají rozdílné předpoklady pro další vývoj a stabilitu; některé sídelní formy umožňují aditivní růst a regresi, aniž by při tom výrazněji měnily svou prostorovou strukturu, zatímco u jiných může růst i regrese znamenat takovou změnu, která je řadí již do odlišného sídelního typu.

Mnoho studií se dále pohybovalo v rámci dlouholetých tradic, v nichž nehierarchizované formální klasifikace byly chápány jako důležitý poznávací prostředek, jak pro české prostředí dokládají ještě studie

přesněji datovány. Při interpretaci zůstaly opomenuty i topografické souvislosti míst odběru – leží pod hranou nivy, v místech intenzivních splachů, v blízkosti pramene a dvorů (20m).

Horizontální statigrafie svědčí naopak o prostorové návaznosti „rané středověkých“ a vrcholně středověkých objektů. Široká chronologie archeologických nálezů pak začleňuje počátky osídlení do kontextu sídelního vývoje oblastí severně od Dunaje. Počátky tamních vesnic spadají do 12. století – poč. 13. stol. a výsledkem se staly sídelní formy často nápadně podobné Pfaffenschlagu (Nitz 1985, zvl.205).

některých německých sídelních geografů (nejnověji Sperling 1982; Nitz 1999a; týž 1999b). Je možno připomenout, že učebnicové a často přejímané klasifikace E. Černého (1979), má podobné principy a přímý předobraz, byť zprostředkovaný (zvl. Láznicka 1946), ve studiích a teoretickém přístupu Adalberta Klaara (1942) pro Rakousko, popř. tzv. Východní marku.

31.5.1. Podoba sídliště

(Uhlig – Lienau 1972; Born 1977, 30–33; Lienau 1995, 63–75; nověji Blaschke 1998a)

Nejčastější a obecně sdílená klasifikace vychází ze sledování podoby dvorových parcel jednotlivých usedlostí, jejich vzájemné uspořádání a uspořádání vzhledem k nějakému vybranému prostorovému prvku (ulice, volné prostranství, potok atd.). Základní dělení venkovských sídel rozlišuje formy:

- a) podle počtu usedlostí (dvorových parcel) na (i) samoty, (ii) malá sídla, (iii) střední a velká sídla
- b) podle pravidelnosti půdorysu na (i) pravidelné (regulované) a (ii) nepravidelné. Někdy je pravidelnost spojována ne zcela přesně s plánovitostí, kterou lze posuzovat pouze u středně velkých a velkých sídel.
- c) podle hustoty zastavení půdorysu na (i) rozvolněné, (ii) středně husté, (iii) koncentrované

Detailnější klasifikační přístup pak sleduje, vůči čemu jsou jednotlivé usedlosti uspořádány a jakým způsobem (tzn. půdorys sídla).

A. lineární (řadové) půdorysy – dvorové parcely jsou uspořádány podle nějaké osy (linie), kterou může utvářet přírodní (potok, terénní hrana) nebo umělý prvek (ulice, silnice). Pro další klasifikaci je rozhodující hledisko (i) kvantitativní, tj. počet usedlostí, délka řady (krátké, dlouhé), počet řad; a kvalitativní, tj. tvar linie (přímá, zakřivená).

Z tradičních klasifikačních typů sem náleží německé Zeilendörfer, Reihendörfer, Gassendörfer, Straßendörfer, Hufendörfer, kterým do různé míry odpovídají např. české řadové, ulicové a silniční půdorysy.

B. polární půdorysy – dvorové parcely jsou uspořádány kolem volného prostranství (návsí – Anger, Platz). Detailnější klasifikaci umožňuje opět hledisko (i) kvantitativní, tj. počet usedlostí, délka řady (krátké, dlouhé), počet řad; a kvalitativní (tvar prostranství). Rozlišit lze také půdorysy pravidelné a nepravidelné.

Z tradičních klasifikačních schémat sem náleží různé varianty německých Platzdörfer, Angerdörfer, Rundlingen, Fortadörfer, korelující s různými českými návesními půdorysy.

C. plošné půdorysy – dvorové jsou pravidelné i nepravidelně uspořádány na ploše bez volného prostranství. Ze starších klasifikačních typů lze do této skupiny řadit německé Hufendörfer a české nepravidelné skupinové (hromadné) půdorysy.

Pohled na nejstarší kartografická znázornění často ukazuje sídla s poměrně složitými půdorysy, které mohou být výsledkem různě komplikovaného vývoje. Klasifikační potíže v rámci tradičních schemat působí především situace, ve kterých jsou dvorové parcely uspořádány k různým prostorovým prvkům. V Čechách se lze často setkat s případy, kdy jsou některé dvory řazeny kolem prostranství a jiné kolem komunikace, která z něj vychází.

Tradiční klasifikační schemata (např. *Kötzschke 1953, 201–202*) tyto půdorysy řadily mezi tzv. komplexní formy:

- (i) přechodné formy – půdorys sídla má z větší části charakter určitého typu, částečně ale i jiných
- (ii) smíšené formy – půdorys sídla má charakter více typů
- (iii) znásobené formy – půdorys sídla je násoben (např. usedlosti jsou řazeny kolem více prostranství)

V těchto případech se lze opřít buď o logický čiště morfologický popis nebo využít základní poznatky sociálně-strukturní a geneticko-topografické analýzy.

31.5.2. Podoba plužiny

Základem pro posouzení plužiny je podoba a uspořádání majetkových parcel (srv. např. *Lienau 1995, 75ff.*; *Uhlig – Lienau 1978*; *Born 1977*; nověji *Blaschke 1998b*; srv. též *Štěpánek 1967*; *týž 1968*). Posuzujeme:

- (i) tvar parcely (pravidelný × nepravidelný; blok × pás)
- (ii) velikost, šířku a délku (dlouhý × krátký pás; úzký × široký pás; malý × velký blok; pravidelný × nepravidelný blok)
- (iii) majetkovou distribuci (rozptýlená × scelená majetková držba)
- (iv) vztah parcel plužiny ke dvorové parcele (přiléhá × nepřiléhá ke dvorové parcele)

Při popisu konkrétní plužiny lze opět využít klasifikace tradiční, čistě formální a „genetické“, která rozlišuje primární a sekundární formy. V obou případech lze odkázat na rozsáhlou literaturu. Pro genetické pojetí zůstává základem práce *M. Borna (1977, zvl. 34–38, 156–195)*, stručněji také *A. Verhulsta (1995, s bibl. 13–19)*. Pro tradiční a statickou klasifikaci pak výsledek kolektivního úsilí řady geografů ztělesněný přehledem *H. Uhliga a C. Lienau (1978 s bibl.)*.

Hlavní úskalí při studiu plužiny plyne ze směřování parcel majetkových, pracovních, užitkových a formálních. Konvenčním kritériem pro klasifikaci plužiny jsou parcely majetkové, které jsou někdy totožné s parcelami pracovními a formálními (fragmentární traťová plužina, plužina s malými blokovými parcela-

mi) a někdy naopak slučují více pracovních a užitkových parcel (široké parcely a velké bloky).

Velká blokovaná majetková parcela se může skládat z pásových pracovních parcel, široká pásová zase z blokových. Často dokumentovaná geneze určitých typů plužin pak není ničím jiným, než přechodem pracovních parcel v majetkové a naopak (např. *Krenzlin 1959*; *Krenzlin – Reusch 1961*; *Born 1977, passim*; srv. pro Čechy *Dohnal 2003*; *tentýž 2005*).

Za rozhodující lze považovat rozlišení mezi:

(i) krátkými a širokými pásovými parcelami, neboť od určité šíře již i pás umožňuje vnitřní rozdělení na pracovní (popř. užitkové) parcely v podobě pravidelných a nepravidelných bloků,

(ii) velkými a malými bloky, neboť při určité velikosti již blok umožňuje vnitřní rozdělení na pracovní (popř. užitkové) pásově parcely.

Příkladem lze uvést (a) malé sídlo s plužinou majetkově promíšených bloků a (b) velké sídlo s širokou pásovou parcelou. V obou případech mohou být základem plužiny identické pracovní a užitkové parcely (např. blokové), které jsou v prvním případě pouze rozptýleny, zatímco ve druhém seřazeny do pásu. Důraz na podobu majetkových parcel pak vede ke zbytečně kontrastnímu oddělení obou typů plužin.

31.6. Shrnutí

Předchozí kapitoly nastínilly některé důležité hypotézy, které byly vypracovány v rámci sídelně-geografického přístupu. Za klíčový lze chápat dynamický koncept sídelních forem, který umožňuje systematické studium kolísavých sídelních aktivit – neustálé dezintegrace nebo nového uspořádání půdorysné osnovy. Tím roste jeho význam také pro interpretaci archeologických situací.

U sídel není důležitá ani tak jejich formální podoba, jako spíše její konkrétní souvislosti a vývoj. Samotné zjištění tvaru a podoby sídla nemůže být konečným cílem, stejně jako jeho formální klasifikace, ačkoliv se může zdát zajímavá z geografického pohledu. Daleko podstatnější se stává představa o tom, jak sídlo fungovalo a jakým směrem se ubíral život jeho obyvatel. A o tom nám samotný typ sídelní formy říká velmi málo. Tím se naše pozornost obrací od typu sídelní formy k její „kvalitě“.